

۲۰۸۵۹۵۴

آشنایی با زبان و ادبیات فارسی

مریم سیدان، سعید رحیمی

مؤسسه انتشارات علمی
دانشگاه شریف

۳۶

آشنایی با زبان و ادبیات فارسی

تألیف: دکتر سید حسن ستان (عضو هیئت علمی دانشگاه صنعتی شریف)، دکتر سعید رحیمی
(عضو هیئت علمی دانشگاه صنعتی شریف)

خوشنویسی جلد: رحمت‌الله فارح

مؤسسه انتشارات علمی دانشگاه صنعتی شریف

چاپ اول: ۱۳۹۸

شمارگان: ۶۰۰

بها: ۴۰۰۰۰ تومان

حق چاپ برای مؤسسه انتشارات علمی دانشگاه صنعتی شریف محفوظ است.

ISBN 978-964-208-229-2

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۰۸-۲۲۹-۲

تلفن: ۰۲۱-۶۶۱۶۴۰۷۰ - ۰۲۱-۶۶۱۲۹۰۶۶

دفتر مرکزی: خیابان آزادی - دانشگاه صنعتی شریف

دفتر فروش: میدان انقلاب - خیابان شهید منیری جوادید (اردیبهشت) - ساختمان بهمن - پلاک ۸۲ - طبقه دوم - واحد ۴۰۲

تلفن: ۰۲۱-۶۶۹۶۷۸۹۶ - ۰۲۱-۵۱۳۲۰۶۶۴

فروش اینترنتی: book.sharif.ir

پست الکترونیکی: publishing@sharif.ir

موضوع: ادبیات فارسی - راهنمای آموزشی
موضوع: persian literature - study and teaching
شناسه افزوده: رحیمی، سعید، ۱۳۶۰
شناسه افزوده: دانشگاه صنعتی شریف، مؤسسه انتشارات علمی
شناسه افزوده: Sharif University of Technology
رده‌بندی کنگره: PIR۲۶۲۶

رده‌بندی دیویی: ۴۰۷/۷۶
شماره کتابشناسی ملی: ۶۰۴۰۴۱۳

سرشناسه: سیدان، سیده‌مریم، ۱۳۶۰
عنوان و نام پدیدآور: آشنایی با زبان و ادبیات فارسی / تألیف سیده‌مریم سیدان، سعید رحیمی
مشخصات نشر: تهران: دانشگاه صنعتی شریف، مؤسسه انتشارات علمی، ۱۳۹۸
مشخصات ظاهری: ۲۴۰ ص
شابک: 978-964-208-229-2

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا
موضوع: فارسی - راهنمای آموزشی

موضوع: persian language - study and teaching

بسم الله الرحمن الرحيم

فهرست مطالب

پیشگفتار

پنج

فصل ۱. کلیات

۱-۱ تعریف زبان

۲-۱ زبان و تفکر

۳-۱ زبان و خط

۴-۱ زبان فارسی

۵-۱ گونه نوشتاری زبان

۶-۱ زبان نوشتار

۷-۱ ادبیات

۸-۱ شعر

فصل ۲. شعر کهن

۱-۲ ادوار شعر کهن فارسی

۲-۲ فردوسی

۳-۲ خیام

۴-۲ نظامی

۵-۲ سعدی

۶-۲ مولوی

۱

۱

۱

۲

۳

۸

۹

۱۲

۱۴

۱۷

۱۷

۲۴

۳۸

۴۳

۴۷

۵۵

۶۷	۷-۲ حافظ
۷۵	۸-۲ صائب

فصل ۳. نثر کهن

۷۹	۱-۳ ادوار نثر کهن فارسی
۷۹	۲-۳ تاریخ بیهقی
۸۴	۳-۳ قابوس نامه
۹۳	۴-۳ کلیله و دمنه
۹۷	۵-۳ چهار مقاله
۱۰۲	۶-۳ اسرارالتجید
۱۰۶	۷-۳ تذکرة الاولیاء
۱۱۱	۸-۳ مقالات شمس تبریزی
۱۱۶	۹-۳ گلستان
۱۲۴	۱۰-۳ رساله دلگشا
۱۳۱	۱۱-۳ هزار و یک شب
۱۳۵	

فصل ۴. شعر معاصر

۱۴۳	۱-۴ نیما یوشیج
۱۴۴	۲-۴ احمد شاملو
۱۵۴	۳-۴ مهدی اخوان ثالث
۱۶۴	۴-۴ فروغ فرخزاد
۱۷۷	۵-۴ سهراب سپهری
۱۸۳	۶-۴ غزل هایی از شاعران معاصر
۱۸۸	

فصل ۵. داستان معاصر

۱۹۷	۱-۵ آشنایی با ادبیات داستانی معاصر ایران
۱۹۷	۲-۵ «داش آکل» نوشته صادق هدایت
۲۱۹	۳-۵ «ماهی و جفتش» نوشته ابراهیم گلستان
۲۲۸	

پیشگفتار

در برنامه آموزشی دانشگاه‌های ایران، درسی با عنوان «زبان و ادبیات فارسی» برای تدریس در مقطع کارشناسی تعریف شده است. این درس که ممکن است با نام‌هایی همچون «آشنایی با ادبیات فارسی»، «ادبیات فارسی عمومی»، «فارسی عمومی» و «زبان فارسی» نیز شناخته شود، پیش از انقلاب اسلامی و نیز در سال‌های نخست دهه ۱۳۶۰، به صورت دو درس دو واحدی عرضه می‌شد، اما سال‌ها است که یک درس سه واحدی تبدیل شده است که، به جز دانشجویان رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشجویان همه رشته‌ها — اعم از علوم انسانی و اجتماعی، علوم پایه، مهندسی و هنر — آن را می‌گذرانند.

هدف از ارائه این درس آشنایی کلی دانشجویان رشته‌های مختلف با زبان و ادبیات فارسی، یعنی دو عنصر مهم شکل‌دهنده هویت ملی و فرهنگی ایرانیان، است. همچنین، اگر با کیفیتی خوب تدریس شود، می‌تواند مقدمه‌ای باشد برای علاقه‌مند شدن دانش‌ویان به مطالعه گسترده‌تر پیرامون متون ادبی و نیز زمینه‌ای برای پرورش ذوق و خلاقیت آنان فراهم آورد. گذشته از آن، هر هدفی که به‌طور کلی برای ادبیات و خواندن متون ادبی برجسته قابل تصور است جزو اهداف این درس نیز به شمار تواند رفت. مثلاً مطالعه آثار والا و ممتاز ادبی می‌تواند خوانندگان را با عواطف مختلف انسانی، جنبه‌های گوناگون روح و ذهن بشر بیشتر آشنا کند، تجربه مخاطبان را در امور گوناگون زندگی زیاده‌اند، آنان را به تفکر درباره مسائل متعدد وادارد و در عین حال، از نظر هنری، برایشان لذت‌بخش باشد. چنین هدف‌هایی — فارغ از اینکه چقدر به توفیق منجر شود — در درس‌های زبان و ادبیات دوران مدرسه نیز در سطحی دیگر، منظور شده است، اما در دانشگاه باید در سطحی پیشرفته‌تر دنبال شود.

بر شیوه کنونی ارائه درس زبان و ادبیات فارسی در دانشگاه‌ها نقدهایی وارد است. مثلاً در برنامه درس‌های عمومی وزارت علوم، طرح درس و سرفصل‌های مشخصی برای این درس تنظیم نشده است. از این رو، درس یادشده در دانشگاه‌های مختلف معمولاً بنابه سلیقه استادان آن تدریس می‌شود و شاید به همین دلیل کتاب‌های بسیاری در این زمینه تدوین و چاپ شده است که تابع سلیقه گردآورندگان و تدوین‌کنندگان است. نقد و بررسی این کتاب‌ها جایی دیگر و مجالی گسترده می‌طلبد. در اینجا، بدون اینکه بخواهیم ارزش بعضی از کتاب‌های تألیف‌شده در این حوزه را نادیده بگیریم، چند کاستی عمده را یادآور می‌شویم که در بسیاری از این کتاب‌ها به نظر می‌رسد:

بسیاری از آن‌ها صرفاً گردآوری برگزیده‌ای از متن‌های ادبیات کهن و معاصر فارسی‌اند، بی‌آنکه حضور گردآورنده در کتاب دیده شود؛ روش کار گردآورنده مشخص نیست و کتاب چارچوب و ساختاری منسجم ندارد و، به همین دلیل، گاه مطالب آشفته و بی‌نظم به نظر می‌رسد؛ متن‌های انتخاب‌شده به‌صورت کامل نیامده‌اند و ابیات یا سطرهایی (بدون اعلام‌شدن به خواننده و، در نتیجه، بدون توجه به حقوق صاحب اثر) با هدفی نامشخص حذف شده‌اند. گذشته از آن، بعضی از این کتاب‌ها با شتابزدگی چاپ شده‌اند و غلط‌های بسیار دارند.^۱ برای برطرف شدن این کاستی‌ها به نظر می‌رسد، در وهله نخست، باید اهداف برشمرده برای این درس جدی گرفته شود و، در وهله بعد، کتاب‌های روشمند در این حوزه تألیف شود. به‌علاوه، مناسب است نهاد یا مرجعی قانونی، مانند شورایی در وزارت علوم یا فرهنگستان زبان و ادب فارسی، بدون جهت‌گیری، در این حوزه به نظارت بپردازد و کتاب‌های مناسب را معرفی و تأیید کند. در سال‌های اخیر، زمره‌هایی از تبدیل شدن این درس به درس دو واحدی و اختصاص یافتن یکی از درس‌ها به آیین نگارش فارسی شنیده می‌شود؛ اگر چنین باشد، اتفاق مبارک است و شایسته است از آن حمایت شود.

نگارندگان داعیه بر تدوین کتاب حاضر از کتاب‌های مشابه را ندارند اما کوشیده‌اند با شناختی که در سال‌های اخیر از ذوق و گرایش‌های ادبی دانشجویان رشته‌های مختلف — به‌ویژه دانشجویان علوم پایه و مهندسی — یافته‌اند، کتابی برای تدریس «زبان و ادبیات فارسی» بنویسند. در ادامه، توضیحاتی درباره روش کار، چارچوب مطالب کتاب ذکر می‌شود.

این کتاب پنج فصل دارد: عنوان فصل نخست «کلیات» است. پرداختن به چنین فصلی در بیشتر کتاب‌های درسی و آثار پژوهشی ضرورت دارد. در این فصل کوشیده‌ایم پیرامون بعضی اصطلاحات و مفاهیم کلیدی مربوط به موضوع کتاب سخن بگوییم. ابتدا درباره «زبان» بحث کرده و به تعریف زبان، رابطه میان زبان و تفکر و نیز زبان و خط، تاریخ مختصر زبان فارسی، گونه‌های نوشتاری زبان (با تأکید بر زبان معیار) پرداخته‌ایم. مدرسان می‌توانند، باتوجه به سطح معلومات دانشجویان، بحث‌های مفصل‌تری درباره زبان معیار، ویژگی‌های یک نگارش خوب و قواعد درست‌نویسی در کلاس درس مطرح کنند و نیز، باتوجه به رشته تحصیلی آنان، ارزش بعضی از انواع نوشته — مانند گزارش، مقاله و... — را نیز در برنامه کار خود بگنجانند. سپس به «ادبیات» پرداخته‌ایم. در این قسمت، در باب واژه «ادبیات» و بعضی از معانی آن و نیز مفهوم «ادبیّت» متن بحث شده است. در ادامه، مهم‌ترین اجزای شعر به اختصار معرفی شده است.

۱. برای اطلاع از بعضی مشکلات درس زبان و ادبیات فارسی و نیز نگاهی به بعضی کتاب‌های منتشرشده در این حوزه، رک: ستیان، مریم، «مشکلات فارسی عمومی: نگاهی به برخی از کتاب‌های منتشرشده برای تدریس فارسی عمومی»، فصلنامه نقد کتاب ادبیات، سال ۲، شماره ۷ (پاییز)، ۱۳۹۵، ص ۷۷-۹۲.

فصل «کلیات» می‌توانست مفصل‌تر باشد. مثلاً می‌شد دربارهٔ انواع ادبی و علوم ادبی نیز بحث کرد، اما پرداختن مستقل به این مطالب برای دانشجویان غیرادبیاتی بایسته به نظر نمی‌رسد و بهتر است مدرّس، به تشخیص خود و در ضمن تدریس متون شعر و نثر، به تناسب دربارهٔ موسیقی شعر، آرایه‌های ادبی، معانی و بیان توضیحات لازم را بیفزاید.

در فصل دوم و سوم، دانشجویان با ادوار شعر و نثر فارسی و بعضی جریان‌های مهم و تأثیرگذار ادبی آشنایی کلی پیدا می‌کنند. در این دو فصل، نمونه‌هایی از متون شعر و نثر کهن آمده است. پیش از هر متن، مقدمه‌ای نوشته‌ایم و شاعر یا نویسندهٔ موردنظر را به اختصار معرفی کرده و اطلاعاتی دربارهٔ کارنامهٔ ادبی و نیز سبک شعری یا نوشتاری او آورده‌ایم. در این گزینش، قصد ما اشاره به همهٔ مشهوران و شناخته‌شدهٔ فارسی نبوده است. در بخش شعر، کار را به چند شاعر برجستهٔ ادبیات کهن (یعنی فردوسی، خیام، نظامی، سعدی، مولوی، حافظ و صائب) محدود کرده‌ایم؛ شاعرانی که، رغم بسیاری از شعرشناسان و صاحب‌نظران، از ارکان اصلی ادبیات کهن فارسی به شمار می‌روند. این گزینش، معنی اهمیت ندادن به دیگر شاعران فارسی‌گوی — نظیر رودکی، ناصر خسرو، خاقانی، انوری، سنایی، عطار، خواجوی کرمانی، جامی، بیدل و... — نیست بلکه، چون به‌هررو از گزینش ناگزیر بوده‌ایم بر بن‌ترین قله‌های شعری فارسی تمرکز کرده‌ایم. کار انتخاب متون نثر دشوارتر بود، چراکه در این برترین نثرنویسان فارسی نمی‌توان به اجماعی قطعی رسید و برتری دادن گروهی از نویسندگان به گروهی دیگر (یا کتابی بر کتاب‌های دیگر) دشوار و بلکه ناممکن به نظر می‌رسد. از این‌رو، ناگزیر شده آثار را انتخاب کنیم که بیشتر آن‌ها جزو بهترین نمونه‌های نثرنویسی فارسی هستند و توجه به سبک انشای آن‌ها حتی برای نویسندگان امروز نیز اهمیت دارد و لازم است. پس این گزینش‌ها به این معنی نیست که متونی همچون سیرالملوک، کیمیای سعادت، سفرنامهٔ ناصر خسرو، کشف‌الاسرار و عدةالابرار، تہذیب‌الذوق و بعضی متن‌های دیگر — که در کتاب حاضر نمونه‌ای از آن‌ها نیآورده‌ایم — در مقایسه با متن‌های برگزیدهٔ ما، اهمیت کمتری دارند. کتاب‌هایی که از آن‌ها نمونه آورده‌ایم عبارت‌اند از: تاریخ بیهق، که، از نظر موضوعی، به حوزهٔ تاریخ مربوط است؛ قابوس‌نامه و کلیله و دمنه و گلستان که هریک به نوعی زیر مجموعهٔ اخلاق جای می‌گیرند؛ اسرارالتوحید و تذکرةالاولیا و مقالات شمس تبریزی که از برجسته‌ترین متون عرفانی فارسی محسوب می‌شوند؛ چهارمقاله که جنبه‌ای علمی و فنی دارد و رسالهٔ دلگشا که گرچه نثری ساده دارد نه فاخر و متعالی، از آثار ممتاز اجتماعی و نیز انتقادی و طنزآمیز فارسی است. باید افزود که انتخاب هزار و یک شب نیز بیشتر به دلیل اهمیت آن در قصه‌پردازی و شهرت جهانی آن بوده است. گذشته از آن، خواندن این متن برای آشنایی با نمونه‌ای از نثر قاجار مفید تواند بود.

در گزینش نمونه‌ها — چه شعر و چه نثر — به چند نکته توجه داشته‌ایم: نخست اینکه نمونه یا نمونه‌های انتخاب‌شده از یک نویسنده یا شاعر، تا حد امکان، سبک آن شاعر یا نویسنده را نشان دهد

و رویکرد و دیدگاه او را معرفی کند. مثلاً موضوع بسیاری از غزل‌های سعدی عاشقانه است. به همین دلیل، بیشتر غزل‌هایی که از سعدی آورده‌ایم حال‌وهوایی عاشقانه دارند، اما برای معرفی کردن بُعد عرفانی و اخلاقی غزل او هم نمونه‌هایی نقل شده است. دوم اینکه، جز چند نمونه اندک، متن‌ها را به صورت کامل آورده‌ایم و مطلبی از میانه نثر یا شعر حذف نکرده‌ایم. آن موارد اندک نیز با نشانه سه نقطه^۱ به خواننده اعلام شده است. مثلاً در نقل داستان «رستم و اسفندیار» از شاهنامه فردوسی، به دلیل حجم زیاد داستان، ناگزیر بخش‌هایی را حذف کرده‌ایم، یا اینکه به علت ساختار منحصر به فرد مثنوی مولوی، برای اینکه بتوانیم حکایتی را به صورت کامل بیاوریم، گاه ناگزیر بودیم ابیاتی را از میانه کلام حذف کنیم. سوم اینکه در بعضی موارد، به ویژه در بخش اشعار، کوشیده‌ایم، به جای آوردن یک یا دو نمونه، موارد بیشتری بیاوریم تا هم دست مدرّسان برای انتخاب متن باز باشد، هم دانشجویان با نمونه‌های بیشتری آشنا شوند.

فصل چهارم و پنجم به ادبیات معاصر اختصاص دارد. در فصل چهارم، ابتدا به فضای کلی شعر معاصر اشاره کرده‌ایم. سپس پنج شاعر بزرگ نوگرای معاصر (نیمایوشیج، مهدی اخوان ثالث، احمد شاملو، فروغ فرخزاد و سیمین سهرابی) را معرفی کرده و از هر یک اشعاری نمونه آورده‌ایم. در معرفی شاعران معاصر، تمرکز ما بیشتر بر سبک شعری و نیز وجوه نوآوری آنان در عرصه شعر بوده است. به علاوه، در این فصل، مشخصات یا تعدادی از عالی‌ترین و مشهورترین غزل‌های معاصر نیز آشنا می‌شوند. با توجه به اهمیت داستان در دوره معاصر، فصل پنجم با درآمدی بر ادبیات داستانی معاصر فارسی آغاز می‌شود. ضمن این درآمد، تعدادی از بزرگ‌ترین داستان‌نویسان معاصر فارسی را معرفی کرده و از شماری از بهترین رمان‌ها و داستان‌های کوتاه فارسی نام برده‌ایم. هدف از این کار هم آشنایی کلی با سیر ادبیات داستانی فارسی و هم عمیق‌فروستی از داستان‌های خواندنی فارسی است. پس از این درآمد، دو نمونه از بهترین داستان‌های کوتاه فارسی را آورده‌ایم. داستان نخست «داش آکل» نوشته صادق هدایت است که در بعضی از کدها داستان نویسی، به عنوان نمونه‌ای از یک داستان ساختارمند که طراحی دقیق و سنجیده دارد، تدریس می‌شود. داستان دوم «ماهی و جفتش»، نوشته ابراهیم گلستان، یکی از موجزترین داستان‌های فارسی است.

توضیح و تفسیر متن‌های کهن و معاصر بر عهده مدرّسان کتاب است.

در ادامه، نکاتی درباره بعضی اصول نگارشی به کار رفته در کتاب یادآور می‌شویم:

- دستور خط کتاب مطابق دستور خط فارسی فرهنگستان زبان و ادب فارسی است. به همین منظور و برای حفظ یکدستی، دستور خط شعرها و متن‌های انتخابی کتاب حاضر ممکن است با منابع اصلی آن‌ها تفاوت‌هایی داشته باشد.

۱. در فصل دوم و سوم، سه نقطه (نشانه حذف) را بیرون پرانتز گذاشته‌ایم، اما در فصل‌های چهارم و پنجم - به دلیل اینکه سه نقطه در شعر و داستان معاصر گاه خود کاربردی خاص دارد - آن را درون پرانتز گذاشتیم، یعنی به این صورت نوشتیم: (...).